

Verschenen als: 'Leidse letsen. Orangistische en patriotse propagandastrijd in Leiden (1784-1786)', in: *Tijdschrift Holland* 38 (2006), 4, p. 289-304.

Leidse letsen

Pamfletten en propaganda in Leiden (1784-1786)*

RIETJE VAN VLIET

Leugens, scheldnamen, beledigingen, valse geruchten: zelden hebben Nederlanders elkaar in de pers zo zwart gemaakt als in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. De politieke controverse tussen orangisten en patriotten was toen uitgemond in een propagandastrijd waarin geen enkel middel werd geschuwd. In Leiden verscheen een bonte reeks van letsen. Het waren, op één uitzondering na, pamfletten met het woord 'lets' in de titel, waarin anonieme, geëngageerde Leidenaars propaganda maakten voor hun politieke ideologie. Over de identiteit van de makers is weinig met zekerheid te zeggen, maar vermoedelijk zijn ze uit dezelfde kringen afkomstig als hun slachtoffers. Dat waren vooral predikanten, boekverkopers en publicisten van de tegenpartij.

Het sterk gepolariseerde Leiden werd in 1784 opgeschrikt door de verschijning van *lets voor Leyden*. Dit acht pagina's tellende pamflet was ondertekend door 'een getrouwe schutter': in Leiden geen onbetekenend detail. Een jaar eerder hadden de patriotten daar eindelijk toestemming gekregen om onafhankelijk te exerceren met hun vrijcorps *Voor Vrijheid en Vaderland*. In hun ogen was de neergang van de Republiek als internationale grootmacht volledig te wijten aan stadhouder. Deze kon dan ook in hun ogen geen goed meer doen. Zij wensten een hervorming van de staat in democratische zin en beschouwden het als het recht van iedere burger om net als de door de overheid aangestelde schutterij de staat met wapens te verdedigen. De orangisten stonden in hun opvattingen lijnrecht tegenover de patriotten. Zij hielden vast aan het Oranje-regime. Aan het verval der natie kon volgens hen alleen een halt worden toegeroepen indien de macht van de stadhouder werd vergroot en de officiële schutterij versterkt. De orangisten vonden het exercitiegenootschap daarom een belediging aan het adres van het gevestigde gezag, in casu Willem V.

De anonieme orangistische lets-schrijver trok fel van leer tegen zijn politieke tegenstanders. 'Of iemand uwer wel eens weet om wat reeden gy de wapens draagt, en als dolle mensen zaamen rot', vroeg hij zich af.¹ Vervolgens gaf hij zijn analyse van het politieke spectrum weer. Patriotten, en zeker de leden van het vrijcorps, werden zijns inziens opgestookt door de rijke kooplieden die zelf buiten beeld bleven. Bovendien beschouwde hij de patriotse strijd als een coup van de doopsgezinden, bedoeld om de hervormde kerk te benadelen. Verder werden jongelui volgens hem opgestookt om tegen hun wijze ouders in opstand te komen. En, o gruwel, er bevonden zich heel wat roomsen onder de patriotten, die eindelijk de kans schoon zagen om een overheidsbaantje te bemachtigen. 'Die arme wurmen schurken 'er van

* Dit artikel is een bewerking van mijn lezing over Leidse letsen, gehouden op 20 mei 2006 voor de leden van de Vereniging Oud Leiden en de Vereniging Jan van Hout.

¹ Een getrouwe schutter, *lets voor Leyden* (Amsterdam, Hendrik Arends etc. [1784]) 1.

als zy maar op Officies denken.² Relschoppers waren het, 'moordrot', zo luidde het oordeel over de patriotten.

Deze lets is bij lange na niet de enige die in de jaren tachtig het licht zag. Een eerste zoektocht langs de Short Title Catalogue Netherlands en de Nederlandse Centrale Catalogus leverde voor deze periode zo'n zeventig titels op. Opvallend is dat ruim een kwart hiervan betrekking heeft op Leiden. Ook voor de Utrechtse burgerij waren er zoveel letsen bestemd. Andere steden, zoals Amsterdam, Dordrecht en Amersfoort, kenden slechts enkele 'eigen' letsen.

In dit artikel schets ik een beeld van de weinig subtiele manier waarop geëngageerde Leidenaars zich in hun letsen uitspraken over de politieke constellatie van hun tijd. Ik probeer de identiteit van deze doorgaans anonieme lets-schrijvers te achterhalen en daarbij hun motieven bloot te leggen. Zij maakten met behulp van een rijk arsenaal aan instrumenten – variërend van leugens, scheldnamen, zwartmakerijen, valse beschuldigingen, stereotyperingen tot satirische samenspraken – propaganda voor hun orangistische dan wel patriotse ideologie.³ De letsen hebben steeds een sterk incidenteel karakter en maken stuk voor stuk deel uit van een keten aan reacties op elkaar. De auteurs vuurden hun pijlen vooral af op plaatsgenoten uit de beroepsgroepen die voor de publieke meningsvorming belangrijke 'actoren' vormden. Dat waren – net als zichzelf trouwens – met name dominees, boekverkopers en publicisten, die in het publieke debat herkenbaar waren als patriot dan wel orangist, en dus een voor de hand liggend doelwit.

Het publieke debat

Hoewel de eerste tijdschriften al in de zeventiende eeuw het licht zagen, werd dit medium pas echt ontdekt in de eeuw die daarop volgde. Dankzij de sterke toename van het aantal koffiehuisen, salons, genootschappen, musea, bibliotheken, kranten en tijdschriften was er een publiek domein ontstaan dat voor alle burgers toegankelijk was.⁴ In beginsel was het voor iedereen mogelijk om aan publieke debatten deel te nemen. Desondanks werden die nog niet langs de gestroomlijnde banen gevoerd zoals we die tegenwoordig kennen. In koffiehuisen en genootschappen waren politieke discussies verboden. Kranten hadden nog geen opiniepagina's; tijdschriftredacties kregen wel brieven toegezonden maar die werden slechts mondjesmaat gepubliceerd. Eind jaren zeventig van de achttiende eeuw begon de politieke belangstelling echter dermate te groeien, dat publicisten een eigen platform zochten om hun lezerspubliek te kunnen bedienen.⁵ Ze begonnen daarom zelf een tijdschrift of ze ventileerden, als het om een incidentele reactie op een gebeurtenis ging, hun opvattingen in de vorm van een pamflet.

Met dit laatste medium, waarmee de burger al sinds de uitvinding van de drukpers vertrouwd was, probeerde men de publieke mening over actuele kwesties te beïnvloeden. De dikwijls anonieme schrijvers gebruikten daartoe allerlei stilistische middelen, waardoor het genre, voor zover daar wegens hun uiteenlopende inhoudelijke en formele eigenschappen van

² Ibidem, 5.

³ D.R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584* (Zutphen 2003) 15-18; A. van der Meiden, *Propaganda* (Muiderberg 1988) 15-17.

⁴ J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Frankfurt 1991); T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002), 5-14, 136-161. Cf. V. Price, *Public opinion* (Londen etc. 1992) passim.

⁵ N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-129.

gesproken kan worden, zich als een kameleon in de geschiedschrijving manifesteert.⁶ Ze varieerden sterk in omvang en werden in grote oplagen gedrukt: 1000 tot 1250 exemplaren waren geen uitzondering. De kwaliteit van het drukwerk verraadt veelvuldig de haast waarmee de makers het pamflet op de markt wensten te brengen. Ook het papier is vaak van inferieure kwaliteit. Desalniettemin werd er doorgaans goed aan verdiend, vooral wanneer het controversiële onderwerpen betrof.⁷ Het verbod van politieke pamfletten op de leestafels van koffiehuizen zal oplage en opbrengst beslist in gunstige zin hebben beïnvloed.⁸

In de onrustige jaren tachtig van de achttiende eeuw voerden schrijvers van divers pluimage in een enorme hoeveelheid tijdschriftjes en pamfletten hun politieke kruistochten. Het resultaat is voor de hedendaagse onderzoeker een bijna onontwarbare kluwen van reacties op reacties. De Leidse letsen, vrijwel allemaal pamfletten, zijn slechts een bescheiden rode draad waarmee de verbale erupties ten tijde van de patriotse revolutie in beeld gebracht kunnen worden.

De benaming 'lets' is opmerkelijk. We zijn geneigd 'lets' als nietszeggend af te doen, maar de titel had voor de contemporaine lezer wel degelijk een betekenis. De auteurs wilden met deze absurdistische, sterniaans klinkende titels een bijdrage leveren aan een discussie. De letsen boden de schrijver een veel vrijer format dan de 'brieven', die evenzeer in groten getale het licht zagen.⁹ Soms waren het zelf brieven, maar andere keren bevatten ze namenlijsten, gedichten of satirische samenspraakjes met dialect sprekende boeren (steevast orangisten) of bijvoorbeeld de koeterwaals brabbelende Leidse patriotse journalist François Bernard.¹⁰ Het stilistisch procédé heeft iets paradoxaals: aan de ene kant blaast de schrijver zich op door zijn mening met argumenten omkleed uiteen te zetten, maar aan de andere kant cijfert hij zich weg door te suggereren dat het slechts om een fragment, een 'iets' gaat. Het fenomeen letsen kwam overigens ook in Groot-Brittannië en Frankrijk voor, waar in de tweede helft van de achttiende eeuw stapels *Fragments* van de persen kwamen.

Anonieme lets-schrijvers

In het Regionaal Archief Leiden bevindt zich een van de mooiste collecties tijdschriften en pamfletten uit de revolutionaire jaren tachtig. Het betreft de collectie van Johannes le Francq van Berkheij, lector aan de Leidse universiteit, publicist en een van de vurigste pleitbezorgers van de stadhouder. Hij heeft als een ware boekhouder des levens zijn gelegenheidsgedichten, pamfletten en andere geschriften, samen met reacties daarop in kranten en pamfletten bijeen laten binden. Ook zijn eigen aantekeningen zitten daarbij, soms met opmerkingen over wie volgens hem de auteurs waren van de anonieme pamfletten. Het is een verzameling van ruim honderd banden waarin het complete politieke debat waar Berkheij bij betrokken was, is samengevoegd.¹¹

⁶ P. Verkruysse, "'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtsaemheyd". Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees en J. Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 31-43.

⁷ R. van Vliet, *'Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005), 436; T. Jongenelen, 'De volmaakte Hollandse broodschrijver Jan Willem Claus van Laar', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001) 104-116.

⁸ P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)* (Hilversum 2002) 75.

⁹ M. Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', in: *Het lange leven van het pamflet*, 9-18.

¹⁰ F.L.W.M. Buisman-de Savornin Lohman, *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c. 1780-c. 1840* (Wageningen 1939); A.J. Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd 1780-1800: raakvlakken?', *De achttiende eeuw* 28 (1996) 61-74.

¹¹ De collectie Le Francq van Berkheij is nauwelijks ontsloten. Wel heeft Ton Jongenelen er een eerste inventaris van gemaakt, die in de studiezaal raadpleegbaar is.

Ook de Leidse letsen zijn in deze collectie opgenomen. Logisch, want heel Leiden vermoedde dat Berkheij degene was die achter de eerste *lets voor Leyden* schuilging. Zijn naam wordt dan ook herhaaldelijk in de letsen genoemd: voor hem reden te over om deze pamfletten te verzamelen. In de achttien pagina's tellende *Tweede iets voor Leyden* werd de aanval op hem frontaal geopend. Een 'oprecht en vreedzaam Burger' persifleerde de plechtstatige stijl van zijn voorganger door in de tale Kanaäns de Leidse burgers te waarschuwen tegen Berkheij, die met de letsen zou zijn begonnen. 'Ô Mannen van Leyden', raasde deze tweede lets-schrijver, alsof Berkheij Beëlzebub in hoogst eigen persoon was,

laat u niet langer verleiden door [zijn] wartaal [...]. Keert weder, in Gods naam, keert weder! nog is het tyd! maar de dagen zullen haast komen, dat gy niet dan met schaamte en schande zult kunnen wederkeeren.¹²

De anonieme auteur kon echter niet weten dat Berkheij van de prins geen kwaad wist. Sterker zelfs, ook Berkheij tastte net als zijn opponenten in het duister waar het de identiteit van de eerste lets-schrijver betrof. In zijn eigen exemplaar noemde hij als kandidaten de Leidse predikant Jacobus Dagevos of ene J.D. Woltering, lidmaat van de hervormde kerk.¹³ Of een van hen inderdaad de auteur was, is niet bekend.

Er verscheen nog een *Derde iets voor Leyden*, met als ondertitel: *in een samenspraak tusschen de Leydsche Louw en Krelis*. Weer anoniem, twintig pagina's groot dit keer. Met dit patriotse pamflet is iets bijzonders aan de hand. Op de titelpagina staan de boekverkopers genoemd waar het te koop was. Op zichzelf is daar niets vreemds aan, ware het niet dat alle vermelde boekverkopers, met de Leidse compagnie van Elie Luzac en Jan Hendrik van Damme voorop, in het geheel niet patriots waren. Integendeel. Samen met Jacobus Perk, eveneens in het colofon genoemd als verkoopadres, behoorden Luzac en Van Damme tot de meest fanatieke oranjegezinde boekverkopers van Leiden. Die vonden het natuurlijk niet leuk wanneer klanten door toedoen van dit valse impressum in hun winkel om deze patriotse lets zouden vragen.

Deze derde lets bevat een pagina's lange waslijst met namen van Leidse orangisten, die hun de schrik op het lijf moest jagen. Bakkers, apothekers, chirurgijns: het leek alsof de patriotten zich klaar maakten voor bijltjesdag.¹⁴ Al weer moest Berkheij het ontgelden. Die zat, om het excercitiegenootschap te treiteren, steevast voor zijn raam wanneer het voorbij marcheerde, aldus de auteur. Dit was een van de manschappen te gortig geworden. Hij had Berkheij een brief gestuurd met de mededeling dat ze de eerstvolgende keer dat hij tijdens het voorbij marcheren weer ostentatief naar buiten koekeloerde, hem pardoos overhoop zouden schieten. Wat een lafaard toch, meende de derde lets-schrijver, wat een schreeuwlelijk, want Berkheij had daarop zijn concubine, 'die *Pop*' voor zijn schuifraam gezet.¹⁵

De *Vierde iets voor Leyden* zou volgens de aantekeningen van Berkheij geschreven zijn door de patriotse boekverkoper Cornelis van Hoogeveen junior. Argumenten heeft Berkheij niet gegeven. Deze lets is wederom een samenspraak, tien bladzijden groot en een vervolg op de twee voorgaande patriotse letsen.¹⁶ Wie met de sprekende personages – dominee Zeepöör, Hiop (Job) de Palmboom, alias de Spekvreeter, Jan Knor en Pieter Spinagie –

¹² *Tweede iets voor Leyden*, 4.

¹³ RAL, LB collectie Le Francq van Berkheij, band 22-7.

¹⁴ *Derde iets voor Leyden, in een samenspraak, tusschen de Leydsche Louw en Krelis: (dienende tot een tweede vervolg op het eerste)* (Leiden, Elie Luzac & Jan Hendrik van Damme etc. [vals impressum!] [1784]) 4-6.

¹⁵ *Ibidem*, 9.

¹⁶ *Vierde iets voor Leyden. Zynde een gehouden conversatie, tusschen Dom. Zeepöör, Hiop de Palmboom of de Spekvreeter, Jan Knor en Pieter Spinagie, ten huize van de eerstgemelde* (z.p. z.n. [1785]).

bedoeld worden, is niet duidelijk. Mogelijk stond dominee Dagevos, degene van wie Berkheij dacht dat hij de eerste *Iets voor Leyden* geschreven zou hebben, model voor Zeepöör. Pieter Spinagie kan herleid worden tot Pieter Bendervoet, een uitdrager die in de lokale pers frequent met sodomiepraktijken in verband werd gebracht. Jan Knor, volgens de *Politieke nalezer* ook wel genoemd 'Jan den Hoerendop', is waarschijnlijk Berkheij.¹⁷

Het gezelschap sympathiseert met de stadhouder, zo blijkt uit hun gesprek, en stuk voor stuk houden ze van een stevig glas Oranjebitter. Ze pimpelen er lustig op los, 'verzeld met een gestadig geluid, van een Varken die aan zyn trog staat'.¹⁸ Meewarig spreken ze over de truc die de schrijver van de *Tweede iets* had uitgehaald met het valse impressum: 'dan zetten zy op de titel, braaven lieden, by voorbeeld, onze *Luzac* en *van Damme*, om onze vroomme Oranje Vrienden te misleiden, intusschen zyn die schandelyke blaadjes by Boekverkoopers te bekomen die mede onder 't moordrot hooren'.¹⁹

De samenspraak tussen de volkse karakters wordt in de *Vyfde iets voor Leyden* niet voortgezet. Dit patriotse pamflet bestaat nu in een brief, gericht aan de sprekers uit de *Derde iets*, de Leidse Louw en Krelis. Aanleiding was de achtste aflevering van de *Verzaamelaar*, een tijdschrift van eveneens patriotse signatuur uit 1785 waarvan de dertig afleveringen bij de Amsterdamse uitgever Johannes Weege zijn verschenen. Uit de bewuste aflevering bleek, aldus de auteur van deze laatste *Vyfde iets*, die zich achter het pseudoniem Jan Helpgraag schuilhield, 'dat de Oranje Lui 'er een eer in stellen om by de heele Waereld voor Oranje Mannen te Boek te staan'.²⁰ En dus kwam ook hij, net als zijn voorganger in de *Tweede iets*, met een lange lijst namen van oranjeklanten op de proppen. Opnieuw is het een bonte stoet van Leidse ambachtslieden en kleine middenstanders en weer is sprake van een vals impressum, met de Leidse orangistische boekverkopers Luzac en Van Damme voorop.

De predikant als propagandist

Hoewel ze inhoudelijk en stilistisch sterk van elkaar verschillen, vormen de vijf genoemde Ietsen dankzij hun doorlopende nummering een afgebakend corpus. Met uitzondering van de eerste zijn alle Ietsen patriots. De auteurs gingen niets en niemand ontziend te werk om propaganda te maken voor de goede zaak. Orangisten deden overigens niet onder voor hun tegenstanders, zo bleek reeds uit de eerste Iets. Zij hadden het, ook in de Ietsen die hier nog niet ter sprake zijn gekomen, veelvuldig gemunt op dominees die hun patriotse opvattingen van de kansel predikten en boekverkopers die hun drukpersen ten dienste stelden voor het vervaardigen van patriotse geschriften.

Uit hun midden kwam bijvoorbeeld voort *Iets voor Edam, Leyden, enz.* (1784), dat in de vorm van een open brief eveneens de vrijcorpsen ter discussie stelde.²¹ De Leidse 'Sociniaanschen' doopsgezinde Franciscus Adrianus van der Kemp, die zijn toga had ingeruild voor een vrijcorpsuniform, werd als ketterse verleider afgeschilderd. Ook de 'Pellagiaanschen' hoogleraar godgeleerdheid Carolus Boers werd als zodanig zwartgemaakt. Met het gedicht 'Aan GOD!' persifleerde de orangistische Iets-schrijver het 'schandelyk Libel' *Aan God*, geschreven door de Leidse 'profaneerenden' patriottenvoorman Pieter Vreede.²²

¹⁷ Ibidem, 6-8. Cf. *De Politieke nalezer van oude en nieuwe stukken* (Leiden, C.F. Koenig), nr. 7 (11-12-1784) 50.

¹⁸ *Vierde iets voor Leyden*, 6.

¹⁹ Ibidem, 6.

²⁰ Jan Helpgraag, *Vyfde iets voor Leyden, of Brief van Jan Helpgraag aan zyn goeje vrienden de Leydsche Louw en Krelis* (Leiden, Elie Luzac & Jan Hendrik van Damme etc. [vals impressum!]) [1785] 4.

²¹ *Iets voor Edam, Leyden, enz.* (Amsterdam, Hendrik Arends etc. [1784]).

²² Ibidem, 7, 11-12. Reactie hierop: Harmodius Friso [=Pieter Vreede], *Iets voor den schryver van het Godt [...] lasterend libel. Getyteld Iets voor Edam, Leyden enz.* (z.p. z.n. [1784]).

Het orangistische pamflet *Iets voor de patriotten* (1785) bevat een lange brief, geschreven door de 'Sluipwyksche Turfboer' Ary Veen, achter wie Berkheij om onbekende redenen een inwoner van Hazerswoude vermoedde.²³ Blijkbaar was het in de dorpen rond Leiden net zo onrustig. In Sluipwijk was het dominee Kluwe die zijn preken doorkneedde met het patriotse gedachtegoed. Hij voerde als blijk van zijn politieke stellingname een degen onder zijn toga, hetgeen zijn kerkgangers en zeker zijn orangistische dorpsgenoten beslist niet was ontgaan. In 1787, toen Pruisische troepen in de Republiek orde op zaken kwamen stellen, werd hij als vergelding door de huzaren mishandeld en als krijgsgevangene naar de Pruisische garnizoenstad Wezel afgevoerd.²⁴ Hoewel het decor van deze *Iets* dat van de provincie is, met steden als Gouda, Woerden en Haastrecht, werd ook een aantal Leidse patriotten in kwaad daglicht gesteld. Zo werd een heel klinkdicht gewijd aan 'de booze en slinksche Boers', waarin in niet mis te verstane woorden werd gesuggereerd dat hij sociniaan was, een atheïst.

Niet alleen in *Iets voor Edam, Leiden, enz.* had Boers als zodanig onder vuur gelegen. Ook in de felle

Patriotsche consideratiën (1784), gericht tegen patriotse predikanten die van hun kanselpositie misbruik maakten, was zijn naam in diskrediet gebracht.²⁵ Toen had hij zijn mond gehouden, maar deze keer werd het hem te gortig. Het verspreiden van atheïstische ideeën werd nog altijd gezien als een ernstig delict waar mensen voor konden worden opgepakt. Als rector van de universiteit en tevens lid van de academische vierschaar kreeg hij het voor elkaar dat de burgemeesters van Leiden *Iets voor de patriotten* op 24 december 1785 verboden.²⁶

Boers had steun gekregen van de Leidse gelegenheidsdichter Jacob 't Hooft Jz., die in het gedicht *Aen den lasteraer* zijn afschuw uitte over de aantijgingen jegens de prominente Leidenaar.²⁷ Maar de orangisten lieten zich niet onbetuigd en heropenden de aanval. Deze keer bij monde van een andere turfsteker, namelijk Cornelis Turf, met als titel *Iets voor de nieuwbakken patriotten, te Sluipwyk en Reeuwijk* (1786). Ook ene W. 't Goy (een schuilnaam?) voelde zich geroepen te reageren. Hij schreef een *Tweede iets voor de patriotten, of vervolg van den Sluipwykschen turfboer* (1786).²⁸

²³ *Iets voor de patriotten* (Amsterdam, Hendrik Arends etc. [1785]). Het pamflet wordt ten onrechte aan Berkheij zelf toegeschreven. Cf. Arpots, *Vrank en Vrij*, 242.

²⁴ J. Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 58-59.

²⁵ Een lidmaat der Hervormde Kerk [=J.D. Woltering], *Patriotsche consideratiën, nopens het gedrag van alle hoog- en wel eerwaarde heeren proffessooren en predikanten, welke de vryheid en vaderlandsliefde in hunne gemeentens zoeken voort te planten* (z.p. z.n. 1784) 5, 8, 21 e.v.

²⁶ *Iets voor de patriotten*, 9; Van Vliet, *Elie Luzac*, 637.

²⁷ J. 't Hooft Jz., *Aen den lasteraer, schrijver van het zogenaemde klinkdicht geplaatst in het stukken, betijtd: Iets voor de patriotten. Keerdicht* (z.p. z.n. [1786]).

²⁸ W. 't Goy, *Tweede iets voor de patriotten, of vervolg van den Sluipwykschen turfboer. - Echt en omstandig verhaal, weegens het voorgevallene tusschen Cornelis de Keizer, en den grooten held Leendert Voorby, op maandag den 16. may 1785. te Waddinxveen* ('s-Hertogenbosch, Jacobus Palier etc. [1786]).

De boekverkoper aan de schandpaal

De drukkers, uitgevers en boekverkopers van de letsen lieten in het colofon hun naam meestal achterwege. Desondanks dachten de Leidenaars wel degelijk te weten wie de grote 'boosdoeners' waren. De orangisten wezen met beschuldigende vinger voortdurend naar de roomskatholieke Frans de Does, boekverkoper op de Hooigracht, bijgenaamd 'Fransjen Verneuker'. Deze 'schobbejak', aldus de schrijver van *Iets voor Edam, Leiden, enz.*, was een groot schijnheilige, wiens ware karakter nodig onthuld moest worden. De Does had immers dikwijls bij de burgemeesters protest aangetekend tegen de verkoop van allerlei orangistische werken buiten de stadsmuren, onder de rook van Leiderdorp.²⁹ En dat terwijl hijzelf degene was die het opruiende en staatsondermijnende tijdschrift *De Batavier* verspreidde:

Daar dit Blaadjjen [*Iets voor Edam, Leiden, enz.*] voornamenlyk is ingericht aan de zogenaamde Patriotssen, en men de mond zo lasterlyk vol heeft over de recht Vaderlandsche blaadjes, Iets voor Leyden, Iets voor de Republiek, en Iets voor Edam en Leyden, om dat ze onder Leyderdorp verkocht worden; zoo kunnen wy niet afzyn om van de intrigues en schelmeryen van den Batavier, welke by de schobbejak de DOES worden gedrukt, iets te zeggen.³⁰

De boodschap was duidelijk: de stadhoudersgezinden waren de onvervalste vaderlandslievende patriotten terwijl de oproerkraaiers die zich nu patriotten noemden, met Frans de Does voorop, liegers en bedriegers waren.

Vooraf in *De Leydsche Burgerhart en Resoluten Samenspreker, over Ietsen*, moest De Does het ontgelden.³¹ In dit satirisch samenspraakje schildert de anonieme auteur, achter wie Van Doorninck ten onrechte Berkheij vermoedt,³² de boevenbende die de patriotse boekverkopers in zijn ogen zijn. Omdat zij zeggenschap hebben over de drukpers, hebben zij de macht in handen om propaganda te voeren voor de patriotse ideologie. Dat was in 1747/48 al het geval, zo constateerde de Resoluten Samenspreker, toen verschillende Leidse boekverkopers hun persen ten dienste stelden om Oranje weer in het zadel te helpen. Een van hen was Piet de Does, alias 'dronke Does':

Deze Does liep met dezelve van 's morgens tot 's avonds om ze maar gedrukt te krygen, hy spargeerde [verspreidde] dezelve in zyn geboorte hoek de Oranje Gracht, hy doorliep kroegen en Herbergen en hitste door deze Vaarsen, Liedjes en Gedichten het gemeen tot oproer gelyk het 'er toe gekomen is.³³

Enig opportunisme was hem blijkbaar niet vreemd, zoals ook zoonlief Frans de nodige onderkruiperigheid verweten kon worden.³⁴ Maar dergelijke roomse karaktertrekken had de schrijver van de eerste *Iets voor Leyden* ook al gesignaleerd. De Resoluten Samenspreker had het duidelijk niet voorzien op de patriotse boekverkopers. Leendert Herdingh, alias 'de Politieke Minnist' [sic], kreeg een sneer en Christoffel Frederik Koenig kreeg dankzij zijn weekbladje de *Politieke Praatvaar*, de bijnaam 'de Praatvaar' toebedeeld.

²⁹ R. van Vliet, 'Leiden and censorship during the 1780s. The Overraam affair and Elie Luzac on the freedom of the press', in: J.W. Koopmans (ed.), *News and politics in early modern Europe (1500-1800)* (Leuven/Parijs/Dudley 2005) 203-218.

³⁰ *Iets voor de patriotten*, 8.

³¹ *De Leydsche Burgerhart en Resoluten Samenspreker, over Ietsen* (Breda, W. van Bergen etc. z.j.).

³² J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudoniemen* (Den Haag [1871]), nr. 5931; R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990) 242.

³³ *Leydsche Burgerhart*, 4.

³⁴ *Ibidem*, 10.

Ook de boekverkopers Cornelis van Hoogeveen junior en Cornelis Heyligert, 'de twee Apekeesjes',³⁵ waren mikpunt van de scherpe pen der orangisten. Zij waren grote gangmakers in Leiden, zowel in politiek als in cultureel opzicht, en hadden door hun genootschapsactiviteiten toegang tot de letterminnende Leidse burgerij. De Resoluten Samenspreker trok hun nobele bedoelingen echter in twijfel, wijzend op hun uitstekende bedrijfsresultaten. 'Wat heeft dat Kunstgenootschap hen niet lang op de been gehouden?' verzuchtte de hij, 'wat hebben zy een Menschen by de Neus om geleid met haar Papieren Wind Negotie?'³⁶ Orangisten zochten naarstig naar mogelijkheden om het nijvere tweetal flink te treffen. Er werd zelfs herhaaldelijk gezinspeeld op het feit dat Heyligert in 1776 wel erg enthousiast samen met de Leidse sodomiet Pieter Olivier had staan wateren. Het was om Olivier uit de tent te lokken, maar toch was het voorval verdacht. Omdat niet bewezen kon worden dat Olivier zich had schuldig gemaakt aan anale penetratie, bij mannen als de hierboven genoemde Pieter Bendervoet, was het niet mogelijk hem tot de galg te veroordelen, maar wel zou Olivier door toedoen van Heyligert uit Leiden zijn verbannen.³⁷

Publicisten onder vuur

De Leidse patriotten hadden het op hun beurt vooral gemunt op het orangistische boekverkopersduo Luzac en Van Damme. We zagen al dat de valse impressa van patriotse letsen steevast hun namen vermelden. Voor een deel heeft dit te maken met het feit dat Elie Luzac zich eveneens als orangistisch schrijver roerde. Anders dan Berkheij was hij meer een partij-ideoloog en had hij het in zijn vele geschriften nauwelijks voorzien op concrete personen. Het maakte hem alleen maar gehater onder zijn politieke tegenstanders. Ook Luzac werd in de schandaalpers gedemoniseerd en zelfs werd hij in Utrecht bedreigd en achterna gezeten door een groep patriotten.³⁸

Zoals te verwachten was, lag ook Berkheij onder vuur. Hij was een van de weinigen die zich openlijk durfde te uiten en moest dit dan ook met allerlei pesterijen bekopen. Openbare colleges geven werd hem onmogelijk gemaakt, anonieme schendbrieven werden bij hem thuisbezorgd, aan de deurknop werd een verbrand oranjelint gehangen, ruiten werden ingegooid, deuren en ramen werden met uitwerpselen besmeurd en zijn dochtertje werd in elkaar gemept.³⁹

Er waren zelfs letsen speciaal tegen hem gericht. In 1785 verschenen er drie: *Iets voor Jan*,⁴⁰ *Iets voor Nederland*⁴¹ en *Iets voor Leydens burgery en in het byzonder voor den heere*

³⁵ A.J. Hanou, en Wa.R.D. van Oostrum, 'Cornelis Heyligert: Apekees, en het faillissement van een Leidse boekdrukkerij in 1792', *Spektator* 4 (1974-1975) 290-295.

³⁶ *Leydsche Burgerhart*, 7.

³⁷ *Leydsche Burgerhart*, 8-9; *Burgerhart en Waarmond, zynde een vervolg op de zamenspraak tusschen de Leydsche Burgerhart en Resolute Samenspreker, over letsen. Een stukje, het welk voor al dient geleezen te worden van allen die eenig belang in den grooten J. le Francq van Berkhey stellen* (z.p. z.n. 1785) 9; *Vierde Iets voor Leyden*, 6-7.

³⁸ Van Vliet, *Elie Luzac*, 408-422.

³⁹ Arpots, *Vrank en Vry*, 132-134.

⁴⁰ Een Leydsch burger, *Iets voor Jan, bij gelegenheid dat hij zich van de notulen, gehouden op de vergadering van gewapende burger corpsen binnen de provincie Holland, te Leyden op dinsdag den 4 October 1785. op een zeer schelmachtige wijze had meester gemaakt* (in Holland 1785).

⁴¹ *Iets voor Nederland, en in 't byzonder voor de stad Leyden. Betreffende eenige vraagen aan den schryver van den voorloopige missive, van een echten vrank en vryen Batavier* (Leiden, Luzac & Van Damme etc. [vals impressum!] [1785]).

J. le Francq van Berkhey.⁴² Het laatste was een reactie op Berkheij's *Voor Leydens burgerij*, een openbare brief die in 1784 bij de Amsterdamse uitgever Hendrik Arends was verschenen.⁴³ Wat ik van Berkheij vind? vroeg de anoniem gebleven auteur van deze laatste iets zich af. 'Ik stel dien grooten Man [...] thans gelyk aan de Honden, die dol geworden zynde, hunne eigene Meesters en Weldoenders byten.'⁴⁴

Berkheij's patriotse evenknie was de evenzeer gehate Franse inwijkeling François Bernard, alias 'de Jezuïet' of 'Loyola'. Deze uitgetreden priester sprak nauwelijks Nederlands maar roerde zich als geen ander om de kost te verdienen. Hij schreef het door Frans de Does uitgegeven blad *De Batavier* en was volgens de schrijver van de *Leydsche Burgerhart* zo opportunistisch als een goede katholiek maar zijn kon:

ô, de Patriotisme, zeide de Fransmanne, se keeve veul, ô de Droelie, kyk se maar myne Fluweele Rokke, kykke myn Vrouw en al de Kind, zy zyn gekleed 'er van; ô ik ebbe laate drukke ô zo veul; se kryg keld voor de Skryf en ze laat my Kinders de Exemplairs presente doen by de Patriotte, ô ze ben Ryk, ze ben goed, ze keef d'un een Kulde, d'autre un Actentwintige pour de present, ô dat's braaf, laat jy *le Francqe* loop et is te slekte Kerele, jy oefte niet te vrees, jy kunt altyd werd vinte door my, worde Patriottes, gy zult worde de kroote Manne.⁴⁵

De ideologie aan de man gebracht

Eén Leidse iets is tot nu toe onvermeld gebleven: *Iets gewigtigs voor Leyden*. Geen eenmalig pamflet dit keer, maar een Leids politiek tijdschrift waarvan in 1786 tien wekelijkse afleveringen zijn verschenen. Ieder nummer telde acht pagina's en kostte anderhalve stuiver. Het is niet bekend wie het blad heeft uitgegeven en bij welke patriotse boekverkopers het te koop lag. Het auteurschap leverde zoals gebruikelijk stof tot speculatie. Berkheij vermoedde dat de 'bedrieglyken Emeritus Mennoniet ds. [Cornelius] van Engelen' erachter stak, maar het literair-esthetische en wijsgerige oeuvre van deze publicist is moeilijk in overeenstemming te brengen met dit Leidse tijdschrift.⁴⁶ De negentiende-eeuwse Leidse historicus P.J. Blok wijst naar mr. Franciscus Gualtherus Blok, lid van de vroedschap en voorman van de patriotse partij, maar naar zijn argumentatie moeten we gissen.⁴⁷ Knuttel noemt beide kandidaten als samenwerkende auteurs, waarbij Blok alleen de eerste aflevering voor zijn rekening genomen zou hebben. Hoe dan ook, het eerste nummer, de 'inleidende aanspraak', is aanmerkelijk retorischer opgesteld dan de overige afleveringen:

Burgers van Leyden! Vrienden! Broeders! Gy, die met my ééne Stad tot een plek hebt onzer geboorte, terwyl wy gezamentlyk onder malkanders oogen zyn opgegroeid. Zinneloos verdeelden! hoe beklag ik uwen toestand!

Opmerkelijk is de enigszins verzoenende toon die uit het blad spreekt. 'Yverige Prinsgezinden!' oreerde de schrijver, 'Gy dwaalt, zoo gy my aanziet voor een hater van het Doorlugtig Orangehuis.' In de volgende alinea heette het echter: 'Verstandelooze

⁴² J. Vaderlander, *Iets voor Leydens burgerij en in het byzonder voor den heere J. le Francq van Berkhey; dienende tot opheldering van veele intressante zaaken, rakende de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (in Holland 1785).

⁴³ Ibidem, 11.

⁴⁴ Ibidem, 3.

⁴⁵ *Leydsche Burgerhart*, 11.

⁴⁶ N.C.H. Wijngaards (ed.), *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen [1972]) 126.

⁴⁷ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III* ('s-Gravenhage 1916) 362.

voorstanders van het volstrekt Staatsbestier! denkt niet, dat Gy in my vinden zult eenen voorstander der onbegrensde Volksregeering.⁴⁸ Voortdurend verzocht de auteur de politieke facties een pas op de plaats te maken, omdat het anders slecht met het vaderland, en met Leiden, zou aflopen. Maar wel drukte hij de burger op het hart de rechten en privileges te verdedigen, waar in de Tachtigjarige Oorlog zo hard voor gestreden was. 'Onverschillig te zyn voor zyne Privilegien en Regten, is met harde schreden de vryheid vaarwel zeggen.'⁴⁹

Het was de auteur te doen om de politieke belangstelling van de Leidenaars, zonder dat zij elkaar onmiddellijk in de haren zouden vliegen. De verhitte toon die uit de 'gewone' letsen sprak, is hier helemaal afwezig. De Leidse burger diende bij de les gehouden te worden. Geduldig werd uitgelegd op welke beginselen de rechtsstaat rustte en waarom bepaalde macht- en gezagsverhoudingen onwenselijk waren. Het betoog leidde tot de slotsom dat het opperbestuur niet in handen mocht zijn van Oranje, maar dat een volledig regentenbestuur evenzeer te kort zou doen aan de rechten van het volk. Alleen een representatief bestuur leverde voldoende waarborgen op voor het geluk en welzijn van het volk.⁵⁰

Ziet daar dus de Aristocratie gevestigd, erkend en begeerd dat de regeringswezen zoo veel mogelyk moet verbonden blyven, in de handen der aanzienlyksten, der gegoedsten; ziet daer bepaeld, dat zy moet berusten zoo als onze Stad, Privilegien zeggen, in handen van de notabelsten, de eerbaarsten, en rekkelyksten, maar ziet daar ook tevens die Aristocratie verenigd, met een hoeveelheid Volks invloed [...].⁵¹

Het was een pleidooi voor volksvertegenwoordiging, aangevuld met een uiteenzetting over de manier waarop de verkiezingen zouden moeten worden georganiseerd.

Een gelijkenis met het overigens radicalere *Leids ontwerp*, dat het jaar daarvoor in een oplage van enkele duizenden exemplaren was verspreid, doemt op.⁵² Dit programma voor staatkundige hervormingen was gepubliceerd naar aanleiding van de eerste Hollandse Vergadering van Gewapende Burgercorpsen, die in oktober 1785 in Leiden had plaatsgevonden. Ook de hierboven genoemde mr. Blok had aan het debat deelgenomen, hetgeen zijn betrokkenheid bij het tijdschrift *lets gewigtigs voor Leyden* aannemelijker maakt. Het feit dat het *Leids ontwerp* de status van discussiestuk nooit is ontgroeid, zou voor Blok en de zijnen reden geweest kunnen zijn om het beginsel van volksinvloed op de verkiezingen en controle op de regenten op een andere manier onder de Leidse bevolking gemeengoed te laten worden.⁵³ Bovendien waren er kritische reacties op verschenen, die een nieuwe bijdrage aan de publieke opinievorming noodzakelijk maakten. Zo werd in het tijdschrift *lets gewigtigs voor Leyden* het standpunt van Cornelis Zillesen uitdrukkelijk verworpen. Deze Rotterdamse econoom had in zijn *Aanmerkingen op het Leydsche ontwerp der gewapende corpsen in Holland* (Haarlem, Cornelis van der Aa 1786) betoogd dat de Republiek niet gebukt ging onder tirannie. Omdat het Nederlandse volk, weliswaar stilzwijgend, had ingestemd met de statensoevereniteit vond Zillesen omverwerping van het staatsbestel onwettig. Hij had het *Leids ontwerp* dan ook naar de prullenbak verwezen.⁵⁴

⁴⁸ *lets gewigtigs voor Leyden* (z.p. z.n. [1786]) 2.

⁴⁹ Ibidem, 7.

⁵⁰ Ibidem, 59-62.

⁵¹ Ibidem, 62.

⁵² *Ontwerp om de Republiek door eene heilzame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken* (Leiden, Leendert Herdingh 1785).

⁵³ S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 252; S. Klein en J. Rosendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het *Leids ontwerp* (1785)', *De achttiende eeuw* 26 (1994) 81-82.

⁵⁴ *lets gewigtigs voor Leyden*, 19. Cf. Klein, *Patriots republikenisme*, 209.

Om de Leidse burgers de ideeën die aan het *Leyds ontwerp* ten grondslag lagen, niet te doen vergeten kregen ze in *Iets gewigtigs voor Leyden* een lesje burgerschapskunde opgedist. De gematigd patriotse lets-schrijver had er tien afleveringen voor nodig. Daarna had hij zijn zegje gedaan. Zijn laatste woorden klinken berustend. Hij wist dat Berkheij nog een reactie in petto had, vermoedelijk 'met schelden en dubbelzinnige woorden opgevuld'. Maar of deze laatste Leidse lets-schrijver daarop nog zou reageren? Het antwoord liet hij in het midden. Een elfde aflevering is voor zover bekend nooit verschenen.⁵⁵

Tot slot

Hoewel er sprake is van een corpus van ruim zeventig letsen, zijn ze in studies over pamfletten of over de revolutionaire jaren tachtig tot nu toe onopgemerkt gebleven. In dit artikel zijn alleen de Leidse letsen voor het voetlicht gebracht, als propagandamiddel voor de orangistische dan wel patriotse ideologie. Het woord 'lets' in de titel gaf de pamfletauteurs een vrijer format dan de brieven, die in deze periode eveneens in groten getale het licht zagen. Soms waren de letsen ook zelf een brief, andere keren waren het echter vertogen, namenlijsten of samenspraken. Daarbij lieten de lets-schrijvers geen middel ongebruikt om hun opvattingen aan de man te brengen. Met leugens, beledigingen, bijnamen, scheldwoorden en bijvoorbeeld stereotyperingen probeerden hun politieke tegenstanders in kwaad daglicht te stellen. Zelden werden ze met inhoudelijke argumenten te lijf gegaan.

De Leidse letsen zijn alle anoniem verschenen, maar dankzij de persoonlijke aantekeningen van Le Francq van Berkheij weten we waar we de auteurs moeten zoeken. De lets-schrijvers waren net als hun slachtoffers afkomstig uit beroepsgroepen die toegang hadden tot het grote publiek: dominees, boekverkopers en journalisten. Ook de Leidse drukkers en uitgevers die met de productie van de letsen van doen hadden, hebben hun identiteit niet prijsgegeven. De colofons van de letsen geven daarover geen informatie. De Leidse boekverkopers bij wie de letsen verkrijgbaar waren worden, met uitzondering van enkele valse impressa, evenmin vermeld. Het is duidelijk dat de makers bang waren voor reputatieschade en verdere pesterijen, zoals die Berkheij en Luzac ten deel waren gevallen. Boekverkopers vreesden dat ze er klanten door zouden kunnen verliezen. Dat was de Haagse orangist Pieter Frederik Gosse overkomen, wiens adverteerders en kopers van zijn 's *Gravenhaegsche courant* wegbleven omdat hij als boekverkoper voor Oranje actief was.⁵⁶

Of was men bang voor ingrijpen van de overheid, voor inbeslagneming en een aanzienlijke boete? Feit is dat de demonisering van de tegenpartij in de letsen dermate grote proporties kon aannemen, dat er sprake was van smaad en laster. Voor Carolus Boers was het aanleiding om de Leidse burgemeesters te bewegen tot een algeheel verbod van het voor hem belastende *Iets voor de patriotten*. Naarmate de politieke spanningen in de Republiek opliepen, werden steeds vaker onwettelijke propaganda-instrumenten gebruikt om tegenstanders te overtuigen. Daarbij deden de orangisten niet onder voor de patriotten.

Door patriotse dominees van socinianisme te beschuldigen nodigden de orangistische schrijvers de kerkelijke en wereldlijke overheid uit maatregelen tegen hen te treffen. Atheïsme werd immers als een ernstig delict gezien waartegen streng opgetreden werd. Een aanval van vergelijkbare aard was gericht op Cornelis Heyligert. Van de laatste boekverkoper werd gesuggereerd dat hij bij een sodomiekwestie betrokken was geweest: een vergrijp waarop in de achttiende eeuw zelfs de doodstraf stond. Aangezien de patriotten steun vonden bij de Franse overheid, voor het stadhoudersgezinde regime staatsvijand bij uitstek, werd de uit Frankrijk gevluchte publicist Bernard door de orangisten beschouwd als

⁵⁵ *Iets gewigtigs voor Leyden*, 80. Reacties Berkheij: in zijn *De Leydsche stedemaegd en haeren getrouwen burger* (Leiden, J. Perk 1786).

⁵⁶ J.M. Peterse, 'Publicist voor Oranje. R.M. van Goens en *De Ouderwetse Nederlandsche patriot* (1781-1783), *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), 182-208.

staatsgevaarlijk. Hij was zonder meer verdacht, omdat hij rooms en dus gelegenheidspatriot was. Orangisten, ten slotte, als regel afkomstig uit de lagere en middenklassen van de bevolking, werden afgeschilderd als onbeschaafde rekels, platpratende boeren, varkens.

De lets-schrijvers probeerden hun gelijk te halen door dergelijke boodschappen almaar te herhalen. Voortdurend ging het erom de dwalingen van tegenstanders negatief af te schilderen. Een uitzondering vormt *lets gewigtigs voor Leyden*. Het was geen pamflet, maar een tijdschrift. De lets-schrijver zette rustig uiteen op basis van welke staatsrechtelijke beginselen de overheid volgens hem moest worden gereorganiseerd. Hij liet zijn lezers eerst instemmen met bepaalde waarden en normen die de samenleving overeind hielden; waarden en normen waar de Republiek in haar rijke historie veel profijt van had gehad. Daarmee manoeuvreerde hij zijn opposanten in een positie waarin ze niet veel anders konden dan het patriottisme als ideologie te aanvaarden. Geen haatzaaien deze keer, maar een voorbeeld van uiterst effectieve propaganda waarmee de patriotten, de tijdelijke overwinning van de orangisten ten spijt, na 1795 aan het langste eind trokken. ☺